

Presentie als ingebedde interventie

Geert van der Laan

Het begrip *embedded* werd tijdens de tweede Golfoorlog in 2003 in Irak voor een mondiaal publiek een bekende term. Het had betrekking op journalisten die meereisden met de Amerikaanse en Engels divisies, zodat ze bescherming konden genieten, met als voordeel voor de coalitiestrijdkrachten dat ze naar verwachting min of meer vanuit het perspectief van hun beschermers zouden rapporteren.

Critici merkten op dat van een professionele distantie te weinig sprake kon zijn omdat de journalisten onwillekeurig de kleur van hun tijdelijke omgeving zouden aannemen. Dat laatste is inderdaad een goede karakteristiek van inbedding. Inbedding betekent in de biologie en de nieuwe technologie dat tijdens de interactie tussen systeem en omgeving, de onderlinge grens vervaagt. Het traditionele beeld is dat de actor ingrijpt in de context, maar het begrip inbedding wil zeggen dat het omgekeerde evenzeer het geval is. We komen daar straks op terug.

In deze korte bijdrage worden drie thema's aangesneden, die in zekere zin vanuit een buitenperspectief op presentie vertrekken. Het gaat om veel gestelde vragen als: is een presentiebenadering niet te tijdrovend en is het wel effectief? Kortom: Is het bedrijfskundig wel van deze tijd? En als tweede: is het voldoende om er alleen maar 'te zijn'? Moet er op een gegeven moment geen actie ondernomen worden? Met andere woorden: hoe verhoudt presentie zich tot interventie? De derde vraag luidt: kun je presentie terugbrengen tot een methodiek, of is het meer?

Deze kwesties zullen in deze bijdrage worden benaderd vanuit een bedrijfskundige en een technische invalshoek. Presentie wordt naar mijn smaak door sommige buitenstaanders te veel in een theologische en pastorale hoek geplaatst en als de tegenpool van zakelijkheid en bedrijfsmatigheid gezien. Ik zal betogen dat dit een misvatting is. We moeten zakelijkheid niet verwarren met verzakelijking en goed in de gaten houden dat 'bedrijfskundig' heel iets anders is dan wat veel snelle managers aanprijzen als 'bedrijfsmatig'. Bovendien is het van belang technologie niet te veel te associëren met het stoommachine tijdperk. Het wordt tijd om het mechanistisch wereldbeeld achter ons te laten en kennis te nemen van nieuwe ontwikkelingen in de wetenschap, waarin technologische vooruitgang veel beter aansluit bij de sociale sector dan menigeen veronderstelt. Wetenschappers en uitvinders uit de wereld van de moderne technologie zijn bijzonder geïnteresseerd in probleemoplossende strategieën van laaggeprofessionaliseerde eerstelijns praktijkwerkers in *real life* situaties. Zelfs een verschijnsel als intuïtie, dat in de sociale sector in deze zakelijke tijd bijkans taboe is verklaard, is voor veel exacte wetenschappers een volkomen logisch object van onderzoek.

Over mijn antwoord op de eerste vraag kan ik kort zijn: de presentiebenadering voldoet zonder meer aan moderne bedrijfskundige inzichten. Presentie maakt het mogelijk om consequent *on line* met de 'klant' te zijn, een belangrijk element van geavanceerde managementopvattingen. Dat zal straks worden toegelicht.

De tweede vraag leidt tot een tweeledig antwoord. Presentie verhoudt zich tot interventie als een metaniveau tot een objectniveau. Het is niet alleen een specifieke vorm van interveniëren, het levert tegelijkertijd een legitimatiekader voor interventies. Dat legitimatiekader is geen luxeproduct, geen slagroom op de interventietaart, maar een noodzakelijke voorwaarde voor zorgvuldige interventiepraktijken. Daarom dient de mogelijkheid onderzocht te worden in

hoeverre het mogelijk is een subject-object relatie (interventie) onder controle te brengen van een subject-subject relatie (presentie).

Over de derde vraag kan ik weer kort zijn: presentie is meer dan een methodiek. Dat zal kort worden geïllustreerd aan de hand van een casus: de ama-campus in Vught, waar de media veel aandacht aan hebben besteed. In de oorspronkelijke methodiekbeschrijving van deze campus is 'presentie' een belangrijk trefwoord, maar in de praktijk leidde 'de methodiek' tot het schools toepassen door agogen van van bovenaf opgelegde gedragsregels, resulterend in een regelrechte opstand van de ama's.

Presentie als middel tegen burnout

Om bij de praktijk te beginnen: in mijn waarneming vervult de presentiebenadering in de agogische velden – ondanks de soms theoretische en abstracte conceptualisering – een zeer praktische rol. Presentie blijkt een herkenbaar en bruikbaar begrip te zijn voor praktijkwerkers, met name in de sector zorg en welzijn, om zich te verweren tegen de aanhoudende scepsis bij de buitenwacht over de effectiviteit en de legitimiteit van hun werkwijzen. Een groot deel van de motieven om voor een agogisch vak te kiezen zijn doorgaans geworteld in een basishouding van medemenselijkheid, solidariteit en gerechtigheid. Vanuit deze bronnen halen veel werkers en vrijwilligers hun voeding om in het dagelijks werk gemotiveerd en geïnspireerd te blijven.

In de huidige cultuur van 'aansturen op prestaties' en 'afrekenen op output' worden deze bronnen eerder uitgeput dan ververst en vernieuwd. Immers, zolang de output op de bekende primitieve manier wordt geoperationaliseerd, dekt het niet de realiteit van de uitvoering op de werkvloer. Dat kan leiden tot verschijnselen van burnout onder medewerkers. Door Schaufeli (1995) wordt gesteld dat een verzakelijke en bureaucratische werkomgeving stressverhogend werkt. Een dergelijke werkomgeving overstelpt de hulpverlener met een grote hoeveelheid onproductief papierwerk, een ingeperkte autonomie en te veel strakke regels en richtlijnen. Hij introduceert daarom het dubbele balans-model. Dat houdt in dat burnout vooral optreedt als een hulpverlener enerzijds een hoge caseload heeft, met zware situaties geconfronteerd wordt en weinig energie terugkrijgt van de cliënt, en anderzijds geen steun en rugdekking krijgt van collega's en superieuren.

Presentie is daarom nuttig om Burnout terug te dringen, omdat door de presentiebenadering de werkvloer weer in beeld wordt gebracht en dat deze oriëntatie bovendien behoorlijk onderzoeksmatig en theoretisch wordt onderbouwd.

Being there

Een recent boek van Andy Clark (1997) over nieuwe technologie op het gebied van neurale netwerken, de programmering van de nieuwe generatie robots en genetische algoritmen, heeft een voor het presentiethema interessante titel meegekregen: *Being there*. Deze letterlijke vertaling van het Duitse woord *Dasein* is niet zomaar gekozen. Clark laat op fraaie wijze zien dat de ontwikkelingen in de nieuwe technologie gestoeld zijn op specifieke filosofische stromingen. Het is interessant om te zien hoe de ingenieurtypes die zich met robotjes en kunstmatige intelligentie bezig houden expliciet verwijzen naar sommige stromingen in de sociale wetenschappen, zoals de Russische psychologie en de systeemtheorie, en zelfs in de filosofie, zoals Merleau-Ponty. Zo noemt Harvey (2001) het experimenteren met robotjes: 'filosoferen met een schroevendraaier'.

Harvey is een vertegenwoordiger van een nieuwe school in de programmering van robots die in complexe omgevingen taken moeten verrichten. In de pogingen om robots het eenvoudige overlevingsgedrag van insecten te laten imiteren ontdekten onderzoekers dat adequaat en vloeiend overlevingsgedrag in reële situaties een soort van intelligentie vereist die niet

geleverd kan worden door een centrale processor met zelfs de grootste databases met expliciete instructies ('in situatie A moet je X doen; in situatie B moet je Y doen, etc.'). We richten onze inspanningen op de opbouw van een geweldige database met schaakpartijen (Deep Thought), maar we zijn niet eens in staat de overlevingskunst van een kakkerlak te simuleren, zo concludeert Clark ironisch. Met name het dualisme tussen geest en lichaam (materie) ligt zwaar onder vuur. Clark klaagt erover dat door veel onderzoekers de 'geest' wordt bestudeerd met verwaarlozing van de rest van het lichaam en de omgeving.

In het modelleren van kunstmatige intelligentie is volgens hem in het verleden veel te weinig aandacht geschonken aan de manier waarop het lichaam en de omgeving zich letterlijk ontwikkelen in circulaire processen die resulteren in intelligent handelen. Cognities zijn volgens hem juist van nature *embodied*. Net als 'inbedding' is 'belichaming' een veel voorkomende term in dergelijke literatuur.

Ook een socioloog als Bourdieu houdt er een dergelijke gedachtegang op na. Hij legt veel nadruk op de rol van *ervaring* in de kennisproductie. Hij heeft het ook over de 'belichaming' van het menselijke bestaan. In een boek over structuratie typeert Parker het denken van Bourdieu op dat punt als volgt:

"Living through our bodies positions each of us to experience the world immediately and uniquely. We are equipped to register qualities and changes in the world, a registering variously described as 'being aware', 'sensing', 'feeling', 'intuiting'. Such experience 'flows' endlessly (...)." (Parker, 2000:40)

Cruciaal is de gedachte dat intelligentie niet zozeer is gebaseerd op de manipulatie van expliciete talige datastructuren, maar op meer aardse zaken: de afstemming op een reële wereld waardoor een organisme in staat is onbemiddeld waar te nemen, te handelen en te overleven.

Dat heeft men onder andere ontleend aan de biologie. Door gebruik te maken van een gunstige inbedding in de omgeving kunnen organismen gemakkelijker overleven. Uit onderzoek naar onze waterfauna blijkt bijvoorbeeld dat mosselen zich plegen te verplaatsen in de richting waar de meeste stroming in het water zit, omdat hen dat veel energie bespaart. Zo hoeven ze immers zelf minder water rond te pompen. De mossel kiest dus de meest gunstige inbedding om te overleven. Hij maakt gebruik van de natuurlijke omgeving, van de aanwezige hulpbronnen. Hij zet de omgeving naar zijn hand, maar niet eenzijdig, het is een kwestie van actief inspelen op wat er al is. Het is een iteratief proces, waarbij de omgeving ook de cognitieve ingevingen van het organisme 'stuurt'. De sturing verloopt dus circulair.

De nieuwe robotica

Prem (1997) gebruikt als metafoor voor het nieuwe denken in de 'stuurkunde' de vooruitgang die de laatste tijd wordt geboekt in de constructie van robots: kunstmatige wezens die in staat zijn zich te handhaven in ongestructureerde situaties.

Volgens Prem neemt men in de nieuwere technologie afscheid van de traditionele robot benadering. Aan de klassieke architectuur van robots ligt de volgende cyclus ten grondslag:

Sense - Map - Plan - Act

Dat wil zeggen dat handelingsstrategieën gefaseerd zijn opgezet, zodanig dat sensing (waarnemen) voorafgaat aan het in kaart brengen (mapping) van de situatie, de planning van de handeling en de uitvoering van de handeling (acting). Dit patroon is ook in veel probleemoplossende strategieën in de traditionele interventiekunde te herkennen. Elke fase treedt slechts één keer gedurende een cyclus op. Het betekent tevens dat de planning geheel losgekoppeld is van de werkelijke wereld (waarin gehandeld wordt). Het baseert zich immers op een symbolisch model van de wereld. Theoretisch gezegd: de dynamiek van de *control*-cyclus is losgekoppeld van de *feitelijke dynamiek* van de interactie tussen systeem en omgeving. De tijd binnen het systeem is tijdens die fasen gescheiden van de tijd buiten het

systeem (*off line*). Uiteindelijk impliceert dat – vertaald naar menselijk handelen - een scheiding tussen denken en doen.

Prem wijst erop dat dit model inmiddels in sectoren waar het gaat om complexe taken grotendeels is verlaten, zoals bijvoorbeeld op het gebied van de kunstmatige intelligentie en de nieuwere organisatietheorieën. (Van der Laan 2002).

In de nieuwere benaderingen van sturing in de kunstmatige intelligentie (*embodied artificial intelligence*) staat de directe en dynamische interactie tussen systeem en omgeving centraal. De fysieke structuur van de robot zelf speelt daarbij een belangrijke rol. Het gaat niet meer om een soort doos die bewogen wordt door het eigen besturingssysteem (de centrale processor) van de robot. Nee, de robot zelf is een integraal onderdeel van het interactieproces tussen de robot en de omgeving. Voor deze 'gedragsgeoriënteerde' robot is het niet meer belangrijk of bepaald gewenst gedrag wordt geproduceerd door de software (geest) of door de fysieke eigenschappen van de vorm van de robot (lichaam) zelf. Deze principes zijn herkenbaar bij experimenten met robots, waarin de subsystemen (wieltjes, pootjes, tast- en lichtsensoren, etc.) beschikken over zeer kleine chips met zeer eenvoudige instructies en relatief autonome beslissingsruimte, waardoor er geen overbelasting van de centrale processor optreedt (deze kan zelfs van een zeer bescheiden omvang zijn) en er toch zeer complexe taken kunnen worden uitgevoerd. Zie hiervoor ook een recent verschenen boek van Brooks (2002). Om snel in te kunnen spelen op veranderingen in de omgeving worden deze continu gevolgd, vaak zijn eenvoudige waarnemingen voldoende op het niveau van subsystemen. Er is geen centraal model van de wereld. Elk sturniveau (ook aan de basis) heeft dus direct toegang tot de wereld voor zover het nodig is voor de uitoefening van zijn taken. De complexe symbolische representatie van de wereld is van minder groot belang omdat de verschillende sturniveaus in staat zijn op basis van eigen waarneming te handelen.

Vertaald naar de vraag naar effectieve sturing in de wisselwerking tussen methodiek en organisatie betekent dit dat dergelijke (post)moderne (professionele) organisaties - via hun subsystemen (lees: uitvoerend werkers) - permanent *on line* met de cliënt zijn. Een basale voorwaarde voor vraagsturing. Dit alles is niet ontwikkeld uit idealistische motieven, maar omdat een dergelijke bottom-up sturing **effectiever** is in complexe omgevingen.

Volgens Prem zorgt de gedecentreerde organisatie ervoor dat er een directe koppeling is tussen de vraag uit de omgeving en de organisatieprocessen. De permanente actualisering van de informatie is van het grootste belang. Deze informatie wordt niet gefilterd door hogere management-niveaus.

Medewerkers worden niet aangestuurd door middel van nauwkeurige voorschriften en stappenplannen. Medewerkers dienen volgens deze managementfilosofie de klanten en niet de managers tevreden te stellen.

Arbeidsdeling binnen teams wordt tot het minimum gereduceerd. Teams worden zoveel mogelijk in staat gesteld de gehele productiecycclus af te werken. Teamleden zijn geen specialisten, maar generalisten met speciale vaardigheden. Medewerkers zijn hooggekwalificeerd, hooggemotiveerd en in staat verantwoordelijkheid te dragen en op eigen kracht van fouten te leren. Er is geen centrale marketing- of planningsafdeling; teams zijn sterk betrokken op de behoeften van de klant.

Tot zover de schets van modern management van Prem.

Dat brengt ons terug naar de presentie. De theorie van presentie representeert een filosofie waarin de handelende actor (vrijwilliger, professional, manager of beleidsfunctionaris) *on line* is met de burger. Uitvoerend werkers hebben een grote discretionaire ruimte. Men werkt niet vanuit een geforceerde arbeidsdeling. De presentie-beoefenaar zorgt dat hij ingebed is in het gebied waar hij zijn diensten aanbiedt. Wederom niet alleen uit idealistische motieven, maar omdat dergelijke benadering effectiever is in een complexe taakstructuur, zoals bij

multiprobleemfamilies, in gevallen van sociaal isolement of wanneer werkers het vertrouwen moeten winnen van buurtbewoners die vijandig staan tegenover allerlei sociale interventies. De methodische voorschriften in de presentiebenadering representeren dus een handelingslus. Daarin zijn - zowel voor de burger als voor de professional - mentale activiteiten, fysieke handelingen en de omgeving aan elkaar gekoppeld. Kennis (het denken) is daarin niet los te zien van de drager van de kennis en de omgeving (de 'steigers', zoals Vygotsky het noemt). Als er stagnaties zijn in het functioneren van de actor is het van belang de persoon weer 'in de steigers te zetten'. Bijvoorbeeld door het activeren van de omgeving (het netwerk). Dat lukt alleen als de professional of vrijwilliger zelf is ingebed in het betreffende netwerk.

Dat brengt ons op het volgende. Behalve dat er twijfels naar voren worden gebracht over de effectiviteit van de presentiebenadering is er ook nogal wat scepsis over de efficiëntie ervan. Door de veelheid van hulpvragen zou we ons immers moeten richten op kortdurende, gestroomlijnde en doelgerichte probleemoplossingen en ons de luxe van al die aandacht niet kunnen permitteren. Uit ervaring blijkt echter dat bijvoorbeeld een hoge caseload wel de indruk wekt dat er hard wordt gewerkt, maar ook vaak erg inefficiënt is.

Dat leert althans de vindplaatsgerichte methode in de jeugdhulpverlening van het bureau Instap (Van Susteren, 1993). In dit project wordt gewerkt met een één op één benadering. Dat wil zeggen dat een werker gedurende een korte periode zeer intensief met een (zwerf)jongere optrekt. In die periode volgt de werker de cliënt op de voet, soms hinderlijk, zodat contact onvermijdelijk is en er aan een behoorlijke relatieopbouw kan worden gedaan. Toen de methode werd geïntroduceerd in Roemenië, in het werken met straatkinderen, waren de Roemeense maatschappelijk werkers aanvankelijk zeer sceptisch (Van der Laan, 2000). Bij een caseload van 50 of meer konden ze zich de luxe niet voorstellen dat ze een week lang met één cliënt zouden kunnen optrekken. Een jaar heeft echter 50 weken. Uit de praktijk bleek dat de Roemeense werkers met hun traditioneel hoge caseload meestal de hele dag niets anders deden dan vanachter hun bureau telefoneren, administreren, brandjes blussen, kortom, achter de feiten aanlopen. Een intensieve benadering maakt het daarentegen mogelijk zelf het initiatief te houden en door de intensiteit van het contact in korte tijd een veel beter zicht te krijgen op de situatie van de jongere en relatief veel veranderingen te bewerkstelligen. Door in die korte tijd het netwerk van de jongere te (re)activeren kunnen de hulpverleners de zorg juist van zich af organiseren.

Presentie is daarnaast een geschikt begrip om als fundament voor vraagsturing te dienen. Echt vraaggericht werken betekent: de cliënt volgen, improviseren, permanent bijsturen. Men kan het vergelijken met een danspaar op de dansvloer, waarin men wederzijds stuurt en volgt. Als een professional de cliënt 'volgt', zou de manager de professional moeten volgen en de subsidiegever de manager. Dus: presentie als basis voor de sturing in organisatie en beleid. Het leerproces op de werkvloer, in de interactie tussen cliënt en werker, dient de verbinding tussen sturen en leren in organisaties te voeden. Kort gezegd: leren van gevallen als basis voor lerende organisaties.

Presentie en interventie

Presentie representeert (grof gezegd) een subject - subject relatie. In een subject - subject relatie is er sprake van een dialoog. De aanspraken van de cliënt worden serieus genomen, maar ook (argumentatief) ter discussie gebracht. Dat laatste gebeurt in een relatie op voet van gelijkheid. Wederkerigheid is het trefwoord. Zowel de cliënt als de werker stellen zich kwetsbaar op.

Er is niets tegen om het begrip 'interventie' voor alle duidelijkheid min of meer als tegenpool van presentie te karakteriseren als een subject - object relatie. Daarin is er sprake van eenzijdige beïnvloeding. Om het wat grof te zeggen: de één probeert de ander daar te krijgen

waar de één hem wil hebben. Daar is op zich niets tegen, als dat maar zorgvuldig gelegitimeerd is. Aan dat laatste ontbreekt het nogal eens. Daarvoor is presentie onontbeerlijk. In de praktijk van het agogisch werk is er vrijwel altijd sprake van gelaagdheid in de communicatie. Er is meestal zowel sprake van zowel een subject - subject, als van een subject - object relatie. In die gelaagdheid kan òf het ene type 'heersen', òf het andere. Als de subject - object relatie heerst over de subject - subject relatie is er sprake van een dubbele binding. Dan heerst de macht over de communicatie.

Het begrip 'dubbele binding' is bekend geworden in de jaren vijftig en zestig door het onderzoek naar pathologie in gezinnen. Een dubbele binding wordt meestal gekenmerkt door een (affectieve) relatie die op een onzichtbare wijze door een machtsrelatie wordt overheerst. Aan de oppervlakte lijkt de relatie communicatief, maar daaronder is sprake van verborgen strategisch handelen. Voor zover dat betrekking had op het agogisch handelen hebben Foucault en Achterhuis daarop indertijd hun kritiek gericht.

In de omgekeerde situatie, als de subject - subject relatie overheerst, is er sprake van macht die onder controle van (gelijkwaardige) communicatie staat. Dat noemen we gelegitimeerde macht. Dat is in feite de logische omkering van een dubbele binding. De betreffende interactie lijkt op het eerste gezicht paternalistisch, maar de macht wordt slechts uitgeoefend met toestemming van de cliënt. Om het wat krom te zeggen: er is sprake van vraaggerichte bevoogding. Denk een de constructie van zelfbinding, waarin een psychiatrische patiënt zelf een contract opstelt waarin hij zijn arts uit vrije wil opdracht geeft om hem bij een volgende psychotische episode tegen zijn wil, gedwongen op te nemen. Op het directe niveau wordt macht uitgeoefend, maar op het metaniveau loopt de overeenstemming met de cliënt door en legitimeert de machtsuitoefening.

De relatie tussen overeenstemming en macht kan - net als bij de relatie tussen presentie en interventie - worden weergegeven in een onderscheid tussen niveau en metaniveau:

Presentie	Meta niveau	Wederkerigheid	Subject - subject	Regeren	Dialogoog	Legitimatie
Interventie	Niveau	Eenzijdige beïnvloeding	Subject - object	Geregeerd worden	Monoloog	Macht

Dit is in feite in grote lijnen het basismodel van democratie en burgerschap. Wezenlijk aan dit model is dus dat het een *gelaagd* model is. Zoals Van Gunsteren (1992) opmerkt is de burger iemand die zowel regeert als geregeerd wordt. Hij spreekt van de dubbelrol van de burger. Juist binnen de sociale sector is het van belang op handelingsniveau te onderzoeken in hoeverre in de praktijk van het uitvoerend werk strategische (machts)middelen worden aangewend om rationeel verantwoordbare en democratisch legitimeerbare vormen van handelingscoördinatie tot stand te brengen. Het principiële punt is dat in sociale interventies tegelijkertijd sprake kan zijn van een subject-subject verhouding èn van een subject-object relatie.

Neem bijvoorbeeld de aidsvoorlichting. Men kan zich voorstellen dat de constructie van een voorlichtingspakket voldoet aan het model van presentie. Er wordt een dialoog op gang gebracht met de doelgroepen, er wordt aangesloten bij de normen in de subculturen binnen de doelgroepen, er wordt ernstig rekening gehouden met de belangen van de (potentiële) patiënten, enzovoorts. In de fase van constructie van de voorlichtingscampagne zal er tussen onderzoekers en onderzochten dus sprake zijn van een subject-subject relatie. Het gaat erom dat de voorlichters toegang hebben tot de leefwereld van de doelgroepen. Op het moment dat het voorlichtingspakket gereed is wijzigen zich de verhoudingen. Het doel van aidsvoorlichting wordt dan het zo effectief mogelijk beïnvloeden van het gedrag van bepaalde, volgens objectieve criteria vastgestelde risicogroepen. Of deze groepen gevraagd

hebben om voorlichting doet op dat moment minder ter zake. Er is in hoge mate sprake van een eenzijdig beïnvloedingsmodel. De legitimatie van de sociale technologie van aidsvoorlichting heeft plaatsgevonden in de dialoog met de doelgroep tijdens de constructie van het instrument, en loopt tijdens de technische toepassing als het ware op een meta niveau mee met de handeling. Maar de handeling zelf is in hoge mate objectiverend. Een subject-object relatie is dus aanvaardbaar als zij legitimeerbaar is binnen het kader van een subject-subject relatie.

Maar er is meer. Omgekeerd geldt iets soortgelijks. De effectiviteit van de interventie levert ook de legitimatie voor presentie. Als de interventie niet effectief blijkt te zijn, wordt de legitimitieit ondergraven. Het is net als met de relatie tussen moraal en politiek: goede bedoelingen leveren nog geen effectief politiek handelen op, zoals de catastrofe in Srebrenica ons heeft geleerd. We kunnen dat in dit kader niet verder uitwerken, maar wel gedeeltelijk illustreren aan de hand van de ama-campus in Vught

Presentie als methodiek?

“Weer jonge asielzoekers verdwenen” luidde een kop in NRC-Handelsblad op 28 november 2002. Het aantal jonge asielzoekers in de net opgestarte ama-campus in Vught was daarmee in één klap gehalveerd. Op deze campus worden alleenstaande minderjarige asielzoekers, die geen verblijfsvergunning hebben gekregen, voorbereid op terugkeer. Opvang in een aparte, min of meer van de buitenwereld afgesloten campus was door een meerderheid van de Tweede Kamer bepleit, omdat onderbrenging in reguliere opvangvoorzieningen de ama's te veel in contact met de Nederlandse maatschappij zou brengen. Omgang met de buitenwereld is in de opzet van de campus zo veel mogelijk beperkt om integratie te belemmeren. Het beleid houdt dus in dat integratie (assimilatie) van asielzoekers met verblijfstatus zo veel mogelijk moet worden gestimuleerd, terwijl asielzoekers zonder status van de Nederlands samenleving moeten worden afgezonderd. In de campus is de voertaal dan ook geen Nederlands, maar Engels. Er zijn geen Nederlandstalige programma's op de TV, etc. Volgens de toenmalige staatssecretaris dienen ama's te worden “opgevangen in een setting die is toegespitst op hun terugkeer”. (ama nota 1 mei 2001). Daarbij wordt volgens Kalsbeek “... gedacht aan opvang van ama's op een terrein, verdeeld over kleinere units van 25 jongeren met 24-uurs begeleiding.” De jongeren krijgen daar een dagprogramma, gericht op terugkeer. Het programma is bepaald niet vrijblijvend. Het is geënt op kostschool-achtige modellen die sterk gericht zijn op discipline, zoals de Glenn Mills benadering. Rookies (rekruten) en senioren moeten in uniform rondlopen en ze worden onderworpen aan een puntenbeoordelingssysteem. Bij goed gedrag kunnen ze punten verdienen die ze ook weer kunnen kwijtraken. Bij de opzet werd gedacht aan een campus met zo'n 300 jongeren. Door E&M SYNTAX is een handboek geproduceerd voor de methodische en organisatorische vormgeving van de campus. In het handboek is een programma beschreven, te weten “... een samenhang tussen het methodisch handelen, de organisatieopzet en de fysieke omgeving.” Dat klinkt veelbelovend. Als doel van de organisatie is geformuleerd: “Het leren van competenties gericht op terugkeer.”

De methodische uitgangspunten zijn – ondanks de disciplinerende context – agogisch geformuleerd:

“Een correcte en respectvolle transculturele grondhouding is een absolute noodzaak. Die houding wordt aangeduid met presentie.”

Dit laatste lijkt niet helemaal gelukt. Afgaand op een grote hoeveelheid krantenberichten en TV-programma's, waarin verslag wordt gedaan van verzet van de jongeren tegen het strenge regime is het zelfs helemaal niet gelukt. Met name in de VPRO documentaire in de serie programma's over Maakbaar Nederland wordt zichtbaar hoe het personeel worstelt met een constructie die geen gevangenis wil zijn, zo humaan mogelijk, maar wel onverbiddeijk in de

uitkomst van het begeleidingsproces: de bewoners gaan onherroepelijk terug naar het land van herkomst. Binnen dat repressieve kader moet het personeel een vertrouwensrelatie met de jongeren opbouwen, hetgeen op zich mogelijk is, maar in deze concrete context niet uit de verf kón komen.

In de campus worden de jongeren aan een streng regime onderworpen, dat als 'externe' organisatie bepalend is voor de handelingsruimte van zowel jongeren als professionals. De hele dagindeling - van de vroege ochtend tot de late avond - ligt van minuut tot minuut vast, gevat in gedetailleerde regels en min of meer afgedwongen door een uiterst gedifferentieerd straf- en beloningssysteem (puntensysteem). Dat leidt ertoe dat men geen discretionaire ruimte heeft om eigen regels en omgansvormen te ontwikkelen. Alle sturing verloopt top-down. Kort gezegd verdraagt de uitwerking van het model in de vorm van een agogisch-methodische invulling, met begrippen als competentie en presentie, zich niet goed met de organisatorische voorwaarden.

In feite worden de ama's (en feitelijk ook de werkers) in een dubbele binding geplaatst. Opvallend is dat de term presentie wordt gehanteerd in een context van gedragstraining, een leermodel met een gedetailleerd uitgewerkt straf- en beloningssysteem. In feiten worden disciplinerende en machtsuitoefening met een presentiesausje overgoten om het 'humane karakter' van de uitzettingsprocedure te benadrukken. Men vertrekt niet vanuit solidariteit met de ama's om ze binnen die solidariteit te confronteren met de realiteit van de negatieve beschikking. Men vertrekt vanuit een houding waarin de ama's als illegaal worden behandeld die alleen op humane gronden worden gedoogd. Binnen dat negatieve kader probeert men met behulp van 'de presentiemethode' een vertrouwensrelatie op te bouwen, om het regime voor alle partijen een sociaal gezicht te geven.

De slordigheid van de onderbouwing van het campusmodel wordt bijvoorbeeld uitgedrukt in de manier waarop 'competenties' worden ingevuld, vanuit het regime. We nemen als voorbeeld de letterlijke schets van de Rookiefase A:

"Competenties voor de eerste fase van 4 weken:

1. *Op tijd opstaan*
2. *Respect voor anderen (...) en de omgeving*
3. *Persoonlijke hygiëne*
4. *Op tijd naar bed*
5. *Afspraken nakomen."*

Het vereist enige fantasie om in deze opsomming competenties te ontdekken. De ama's worden eerder als Pavlov hondjes gedresseerd dan competent gemaakt. Met name het belangrijkste - vaak vergeten - aspect van competentie, namelijk de *bevoegdheid* om mee te beslissen over je eigen situatie, wordt in het regime geheel genegeerd. De opstand van de ama's in Vught in de winter van 2003 is dan ook geen incident. Het is een onvermijdelijke uitkomst van een hybride structuur. Vooral omdat we weten uit allerlei onderzoek dat ama's juist over het algemeen zeer zelfredzaam en vroegwijs zijn.

Het lijkt erop dat het begrip presentie voor het ontwerp voor de campus vooral teruggebracht is tot een methodiek. Zoals gezegd kwam deze methodiek bepaald niet goed uit de verf in de campus-opzet. De ontwikkelaars hadden dit zelf kennelijk al min of meer aanvoeld. In de methodiekbeschrijving plaatsen ze al een waarschuwing:

"De strakke structurering van de campus en het onafwendbare perspectief van terugkeer dragen het risico in zich dat je als campusmedewerkers vooral gericht bent op het controleren, beheersen en corrigeren van het gedrag van de jongeren."

Het veelvuldig gebruik van de term 'presentie' heeft het omgekeerde opgeleverd als door de methodiekontwikkelaars was bedoeld. De ervaringen in de campus pleiten niettemin voor een presentiebenadering, maar dan niet beperkt tot methodiek, maar als een basisprincipe voor sociale interventies die in een repressief kader plaats vinden. Het is immers heel goed

mogelijk om in de reguliere vrijwillige zorg voor ama's in kleine wooneenheden, uitgeprocedeerde ama's voor te bereiden voor terugkeer of voor een leven in de illegaliteit (Van der Laan et al., 2003).

Daar is geen met hekken omgeven kampement voor nodig. Dat kan inderdaad met behulp van een presentiebenadering, maar die benadering kan niet gedijen in het kader van een straf- en beloningsregime. Sommige ama's hebben in hun jonge leven al meer meegemaakt dan de gemiddelde hulpverlener. Er is dus reden om deze jongeren volkomen serieus te nemen, en het feit dat hun asielverzoek is afgewezen als een feitelijk gegeven te nemen in hulpverlening en niet als een verkapte veroordeling. Ze hoeven voor hun 'negatief' niet nog een keer gestraft te worden.

Literatuur

Brooks, R. (2002). *De kunstmatige mens*. Amsterdam: Bezige Bij.

Clark, A. (1997). *Being there: putting brain, body and world together again.*, Cambridge / London: The MIT Press.

H.R. van Gunsteren et al. (1992), *Eigentijds burgerschap*. Den Haag: Sdu.

Harvey, I. (2001). Robotics: philosophy of mind using a screwdriver. In: Back, W. de, T. van der Zant, L. Zwanepol (eds.) *Robo sapiens, proceedings of the First Dutch symposium on embodies intelligence*. Utrecht: CKI, Utrecht University.

Laan, G. van der (2000). Hulpverlening in de marge; enige werkzame bestanddelen van methodisch handelen. *Sociale Interventie* 2000/1. P. 22 - 34.

Laan, G. van der (2002). *Nieuwe technologie als metafoor*. Oratie Lectoraat Lectoraat Sociale Infrastructuur en Technologie, Fontys Hogescholen SW en SPH. Uitg: Fontys, Eindhoven. 47 pp. (downloaden via www.fontys.nl/sociaalplatform/lectoraat).

Laan, G. van der, R. van der Laan & M. Smulders (2003). *Vraaggericht werken met alleenstaande minderjarige asielzoekers*. Utrecht: STAB Universiteit Utrecht.

Parker, J. (2000). *Structuration*. Buckingham: Open University Press.

Prem, E. (1997). The behavior-based firm: application of recent Artificial Intelligence concepts to company management. *Applied Artificial Intelligence* 11: 173-195.

Schaufeli, W. (1995). 'Burnout': dwaallicht of lichtpunt? *Psychologie en Maatschappij* nr. 3.

Prof. dr. G. van der Laan is als bijzonder hoogleraar maatschappelijk werk verbonden aan de vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen (ASW) van de Universiteit van Utrecht. De leerstoel wordt gesponsord door het Verwey-Jonker Instituut. Sinds 2000 is hij daarnaast voor 2 dagen per week aangesteld als hoogleraar aan de Universiteit van Groningen (PAO). Onlangs is hij tevens benoemd als (deeltijd) lector aan de Fontys hogescholen te Eindhoven (sociaal werk). E-mail: GEERTVDL@WXS.NL